

УДК 941(477)+943.03+008(477)

Нікітенко Н. М.

ОСТАННЯ РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКА ВІЙНА 1043 р.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Одна з найзагадковіших подій в історії русько-візантійських стосунків — війна 1043 року. Джерела не містять певних звісток щодо її причин і наслідків. Введення до кола джерел даних розпису Софії Київської дозволяє по-новому підійти до розв'язання цієї проблеми. У статті доводиться, що війна була спричинена екстраординарною ситуацією, за якої Рюриковичі мали династичні прерогативи перед імператорами, котрі прийшли на зміну Македонській династії.

В історії русько-візантійських взаємин війна 1043 року є однією з найзагадковіших подій. Це була остання з шести русько-візантійських воєн і водночас перша і єдина військова акція християнської Русі супроти Візантії, звідки Русь лише півстоліття тому прийняла християнство. Згідно з літописною версією, ініціатором війни був Ярослав Мудрий, котрий послав на греків старшого сина Володимира, а воєводство доручив Вишати. Під Царгородом буря розбила кораблі русів, князя взяв у свій корабель Іван Творимирич, а інші вої Володимира, числом 6000, були викинуті бурею на берег. Коли вони захотіли повернутися в Русь, то з дружини князя з ними ніхто не пішов. На це згодився лише Вишата: “Аще живь буду, то с ними; аще либо погибну, [то] с дружиною”. Відтак Вишата повів русів додому сухоходом. Коли до греків дійшла звістка, що “избило море Русь”, імператор Константин IX Мономах послав навздогін руським кораблям 14 лодій, але Володимир погромив їх і повернувся в Русь. Вишату ж полонили разом з викинутими на берег, привели їх до Царгорода, де багатьох русів осліпили. Через три роки було укладено мир, і Вишату відпустили в Русь до Ярослава.¹

Отже, літопис не повідомляє ні про причини, ні про наслідки війни 1043 р., накреслюючи лише загальний перебіг подій. Візантійські джерела також не містять якихось певних даних щодо розглядуваної проблеми, хоча й згадують про мотиви війни. Розповідь про ці події міститься у текстах, що належать перу шести візантійських авторів: Михаїла Пселла, Михаїла Атталіата, Іоана Скіліци, Іоана Зонари, Михаїла Гліки і Єфрема. Найбільшу цінність для нас ма-

ють звістки трьох учасників подій — Пселла, Атталіата і Скіліци, причому текст останнього зберігся в компіляції Кедрина, котрий писав на зламі XI—XII ст. і майже дослівно відтворив оповідь Скіліци.

Михаїл Пселл (1018 — після 1096/97 рр.), візантійський царедворець, є автором знаменитої “Хронографії” — однієї з вершин візантійської (і середньовічної взагалі) історіографії.

Людина з оточення імператора, він був очевидцем морської битви біля Царгорода, хоча й описав її в “Хронографії” дещо згодом (1059 — 1063). Судячи з усього, очевидцем подій був і близький до двору Михаїл Атталіат (1030/35 — 1085/1100), котрий в 1043 році, вірогідно, перебував у столиці, бо обіймав важливі урядові посади в середині XI ст. Він описав ці події у своїй “Історії”, що охоплює період з 1034 по 1088 рр.

Молодшим сучасником Пселла та Атталіата був Іоан Скіліца, який народився щойно після 1040 р. І помер, вірогідно, в першому десятиріччі XII ст. Він обіймав високі посади магістра, проедура, епарха і мав титули куропалата і друнгарія вігли. Його основний твір “Огляд історій” описує події з 811 по 1057 рр. Важливо те, що Скіліца при написанні твору послуговувався різноманітними джерелами і, хоча не був безпосереднім учасником подій, його опис є найбільш об'єктивним та інформативним. До того ж Скіліца розповідає про всю кампанію загалом, тоді як Пселл і Атталіат обмежуються лише битвою під Царгородом. Тож “Огляд історій” Скіліци має серед візантиністів репутацію багатого й надійного джерела.²

За Пселлом, русів — давніх ворогів греків — стримував тільки страх перед імператором Ва-

силієм II, і після його смерті (1025 р.) вони задумали відновити свої напади на Візантію, та наступники Василія виявилися вельми сильними і страшними для русів, і тільки нездарне правління імператора Михаїла IV Пафлагонянина (1034—1041) заохотило їх до війни, тож вони розпочали підготовку війни саме проти нього. Та ледве вони налаштувалися до війни, престол посів Константин IX Мономах, і руси, аби не пропали їхні приготування, розпочали війну проти “ні в чому не винного перед ними” Константина Мономаха.³

Міркування Пселла — прибічника Константина Мономаха і відвертого недоброзичливця попередніх імператорів — пафлагонців — позначені тенденційністю і водночас неприхованим “ромейським расизмом” щодо русів, котрі, за його словами, в усі часи ворогували супроти “ігемонії ромеїв”. Пселл сприймає війну 1043 р. як “заколот русів”, пояснюючи її причини “гнівом” і “ярістю” цього “варварського народу”. Тож його міркування не дають змоги з’ясувати справжні причини війни 1043 р.

Натомість Скіліца намагається подати об’єктивні мотиви війни. Він розповідає, що до війни 1043 р. руси зберігали мир з ромеями. В той час на константинопольському ринку спалахнула сварка між греками і руськими купцями, під час якої було вбито знатного “скіфа” (руса). Тоді правитель цього народу Володимир, людина запальна, охоплена обуренням, зібрав близько 100 000 чоловік і виступив у похід на кораблях.⁴ М. Грушевський цілком слушно зауважує, що, хоча сама по собі подія на ринку є дуже правдоподібною і могла бути безпосереднім приводом до війни, але “судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця”. Історик гадає, що Ярослав прагнув “сильно настрашити Візантію і вимогти особливі привілеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X ст.”⁵ Вчений звертає увагу на те, що Скіліца перебільшує кількість руського війська; правдоподібніше число знаходимо в Атталіата — 400 кораблів, себто близько 20 000 вояків.⁶ В усякому разі, похід був сильний і вельми небезпечний для візантійців.

В науці існують три головні концепції щодо причин війни:

1. Ярослав прагнув позбавитися церковно-ієрархічної залежності од Візантії (М. Приселков, А. Васильєв, В. Мавродін, Д. Лихачов).

2. Війна була викликана зіткненням державно-політичних інтересів (І. Будовніц, М. Левченко).

3. Мало значення загострення всього комплексу стосунків (Г. Вернадський, В. Пашуто, В. Корольок).⁷

Звісно, що наведені концепції відбивають загальний погляд на проблему, що ж до її конкретизації — у межах цих концепцій існує чимало точок зору. У сучасній зарубіжній історіографії отримала визнання гіпотеза А. Поппе, який причиною конфлікту вважає втручання Русі в боротьбу Константина IX з бунтівним воєначальником Георгієм Маніаком на боці останнього.⁸ Втім, питання про причини походу 1043 р. продовжують дискутуватися в науці,⁹ тому вважати запропоноване А. Поппе рішення остаточним не можна, що визнає і сам автор, наміряючись знову повернутися до цієї теми.¹⁰ Найбільш конструктивною видається думка Г. Г. Літаврина, котрий, ретельно проаналізувавши джерела, дійшов висновку, що війна була викликана крутим поворотом у політиці Константинополя щодо Києва — це сталося тоді, коли імператорський трон посів Константин IX Мономах.¹¹

Щоб зрозуміти причину цього повороту, слід простежити динаміку русько-візантійських стосунків у першій половині XI ст. Після шлюбу Володимира Святославича і порфірородної принцеси Анни в кінці X ст. стосунки споріднених правлячих династій Русі й Візантії мали дружній характер. На службі імператора перебував надісланий Володимиром руський шеститисячний військовий корпус, який став постійною бойовою одиницею візантійського війська. Руські вояки були задіяні у війнах Василія II за завойовання Болгарії; в 999—1000 рр. вони взяли участь у поході в Сирію і на Кавказ; у 1019 р. вони захищали візантійські володіння в Італії від норманів тощо.¹² В. Г. Васильєвський зазначав, що руський корпус, який прославив себе в походах Василія II, мав постійну резиденцію в столиці Візантії і згадується тут до зими 1034 р.; з середовища цього корпусу були й імператорські охоронці.¹³ Втім, руський корпус і згодом входив до складу імператорського війська: 1036 р. руси брали участь у штурмі фортеці Перкрін на вірменському кордоні, а 1040 р. — у сицилійському поході Георгія Маніака.¹⁴

У Візантії склалися два руських осередки — в Константинополі й на Афоні. В столиці існувала численна руська колонія, до складу якої входили купці, дипломати, військові, паломники, мандрівники, духовні особи. Це своєрідне руське земляцтво відігравало певну політичну і військову роль у житті Візантії. На Афоні існував руський монастир Ксилургу (“Деревороба”), заснований на зламі X—XI ст. за згодою між імператором і київським князем.¹⁵

Русько-візантійські взаємини почали псуватися після смерті братів княгині Анни Порфірородної — Василя II (1025) і Константина VIII (1027). Відтоді візантійський трон посідають василевси, не пов'язані родством з київським двором, привілеї якого візантійці вочевидь починають “забувати”. З воцарінням Михаїла IV і особливо Михаїла V останні представниці Македонської династії — Зоя і Феодора, племінниці Анни, були усунені від влади, що негативно відбилася на русько-візантійських взаєминах. Останні особливо загострилися за Константина IX Мономаха, адже в плани нового василевса входило усунення русів з імператорського оточення й утвердження власного авторитету. Згідно з візантійськими джерелами, імператором були порушені якісь права русів, що базувалися на договорі кінця X ст., укладеному Володимиром і Василієм II.¹⁶

Про які права може йти мова? Французький історик Ж.-П. Аріньон у цьому зв'язку доводить, що в добу середньовіччя при укладенні матримоніального союзу між родинами, які володіли “правом царювати” (*jus regnandi*), нащадки чоловічої статі по жіночій лінії при відсутності інших прямих нащадків можуть пред'явити своє легітимне право на спадкоємність. Відтоді як Македонська династія зійшла з політичної арени, династія Володимира була єдиною, здатною довести своє “право царювати”, в тому числі й право на візантійський трон.¹⁷

Своє легітимне “право царювати”, отримане Володимиром після його одруження з Анною Порфірородною і входження князя до імператорської сім'ї (це право, зокрема, маніфестують монети Володимира, на яких він зображений з царськими регаліями), Рюриковичі пам'ятали впродовж століть. Коли в Івана IV Грозного виникла суперечка з польським королем Сигизмундом Августом через царський титул, то Іван IV заручився грамотою Константинопольського патріарха і собору, у якій стверджувалося, що він має право називатися царем, бо веде рід “від пристопамятної цариці і государині Анни”.¹⁸ Цей промовистий факт ще не знайшов належної оцінки в науці. Між тим, титулування Анни царицею (а не царівною) — характерна риса всіх руських джерел, яка простежується вже в літописному зводі 996—997 рр. Так само і в образотворчому мистецтві, починаючи з мініатюр Радзивілівського літопису, Анна фігурує в короні і в царських шатах.

Найдревнішим оригінальним джерелом, яке підтверджує надання київським Рюриковичам “права царювати”, є знаменитий цикл світських фресок Софії Київської — княжий груповий портрет у центральній наві собору і розпис сходо-

вих веж, що ведуть на княжі хори. Ми атрибутували портрет як зображення церемонії освячення Софії родиною Володимира й Анни, котрі були зображені на портреті в царському вбранні.¹⁹ Нова атрибуція запропонована нами і щодо фресок веж — це характерний для монументальних двірцевих розписів триумфальний цикл, що прославляє фундаторів храму, в даному разі Володимира й Анну. Фрески зафіксували укладення їхнього династичного шлюбу наприкінці X ст., який започаткував собою народження Київської християнської держави. У північній вежі, яка веде на жіночу половину княжих хорів, чільне місце відведено сцені коронації Анни в Константинополі під час її заручин з Володимиром Святославичем. Сцена відбиває реальну особливість царських заручин, під час яких цариця наречена отримувала інсигнії вищої влади — стему (корону) і пурпурову мантію.²⁰

У цьому зв'язку симптоматичним є мовчання як про ці події, так і про потомство Анни візантійських і давньоруських джерел. Візантійці взагалі майже нічого не говорять про Анну, повідомляючи лише про її народження, заміжжя та смерть, і жодним словом не згадуючи про внесок княгині в християнізацію Русі, хоча її шлюб мав величезні наслідки для європейської історії.²¹ Натомість давньоруська писемність зберегла відлуння глорифікації Анни: вона постає героїнею корсунської версії навернення Володимира, його соратницею у державних справах. Анна була співавторкою Володимира в укладанні церковного Уставу — судейника, вона дала великі пожертви на Десятинну церкву. Окремим записом літопис відзначив смерть “цариці Володимирової”, похованої у Десятинній церкві 1011 р.; 1015 р. поруч з Анною було поховано Володимира, причому їхні гробниці були встановлені у приділі св.Климента Римського — покровителя новонаверненої Русі. Все це свідчить про визначну роль княгині в тогочасному державному житті.²²

Високий соціальний статус Анни відзначають також тогочасні іноземні джерела. Німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький підкреслює роль Анни в особистому наверненні Володимира, котрий “під її впливом прийняв святу християнську віру”,²³ а арабський християнський історик Ях'я Антіохійський свідчить, що Анна “побудувала багато церков у країні русів”.²⁴ Із західноєвропейських анналів відомі дипломатичні контакти Анни з германським імператором Оттоном III, чиє посольство княгиня приймала в Києві 989—990 рр.²⁵

І все ж ім'я дружини Володимира, котра разом з чоловіком охрестила Русь, фактично залишається в сутінках, канонізації княгиня не удо-

стоєна. С. О. Висоцький пояснює це тим, що, нібито, “постать грекині Ганни не відповідала національній концепції прийняття християнства Руссю”, твердячи, що “поруч з Володимиром стала княгиня Ольга, тісно пов’язана з князівським родом”.²⁶ Таке пояснення — взірць явно модернізованого підходу до середньовічної історії, підходу, що аж ніяк не бере до уваги особливостей тогочасної ментальності. Медієвістам добре відомо, що в середньовічному світі надавали переважного значення конфесійній, а не етнічній належності, тим більше при укладанні матримоніальних союзів. Уся Європа була пов’язана династичними шлюбами, і ніхто не зважав на етнічне походження дружин державців, тож візантійське походження якщо і вплинуло на соціальний статус Анни, то тільки в позитивному сенсі. До речі, княгиня Ольга теж була не слов’янкою, а мала варязький родовід, що саме по собі спростовує аргументацію С. О. Висоцького.

Причину забуття заслуг Анни, на наше переконання, слід шукати у сфері політичних стосунків Русі й Візантії. “Змова мовчання” візантійських джерел щодо діяльності Анни і відлуння її глорифікації в давньоруській літературі та мистецтві свідчать про те, що зацікавленою стороною у даному питанні був Константинополь. Вважаємо, що ця проблема набула актуальності напередодні війни 1043 р., коли в зв’язку з легітимізацією влади нових василевсів, які прийшли до влади через шлюб із Зоєю, з усією гостротою постало питання про їхнє “право царювати”. Такий стан речей яскраво ілюструють заворушення в столиці Візантії, коли її мешканці висловлювали гарячу підтримку Зої і Феодорі й обурення направленими проти “законних” цариць діями нових василевсів.²⁷

Відтак можемо припустити, що після одруження Володимира з Анною київські державці отримали право візантійського співволодіння, тобто стали співспадкоємцями трону Імперії. Історія знає подібні прецеденти: титул нащадка константинопольського трону отримав, наприклад, король норманської Сицилії Вільгельм II, батько якого, Рожер II, одружившись із дочкою імператора Іоана Комніна (1118—1143), удостоївся корони кесаря, тобто отримав другий після василевса візантійський царський титул, що давав право на трон. Пізніше титул нащадка константинопольського трону був переданий угорському принцові Белі-Олексію, котрий при одруженні з дочкою імператора Мануїла Комніна (1143—1180) також отримав чин кесаря.²⁸

Зважаючи на те, що у Візантії не залишилося потомків Македонської династії, доходимо висновку, що спадкоємцями константинопольського трону могли бути визнані сини Володи-

мира й Анни. Та чи були в Анни сини? Тут, певна річ, на думку одразу спадають імена Бориса і Гліба. Питання про походження Бориса і Гліба по материнській лінії цікавить істориків з часів В. Татищева, котрий наводить свідчення Іоакимівського літопису, що ці княжичі народилися від царівни Анни.²⁹ В. Соловйов звернув увагу на те, що аналогічна звістка міститься у Тверському літописі. Походженням Бориса від Анни, на думку історика, можна пояснити низку літописних свідчень: про перевагу, яку надавав Володимир Борисові серед інших синів, про непокору Ярослава батькові напередодні смерті останнього, про юний вік Бориса на час його загибелі, про царствене походження княжича, який “свєтяся цесарськи”. Історик висловив припущення, що Володимир намірявся передати Борисові київський стіл як синові царівни, народженому в християнському, отже законному, шлюбі.³⁰ Це припущення поділяв і М. Грушевський.³¹ Законними спадкоємцями київського престолу вважає Бориса і Гліба відомий польський історик А. Поппе, котрий називає об’єктивними свідчення згаданих літописів про народження княжичів Анною Порфірородною.³²

Всі інші літописи, в тому числі “Повість врем’яних літ”, не згадують про народження Анною дітей, називаючи матір’ю Бориса і Гліба якусь “болгариню”. Однак Анна жила на Русі з 989 по 1011 р., а юнацький вік Бориса й отроцтво Гліба, що їх одностайно акцентують усі джерела, вкладаються лише в ці хронологічні межі. Варто звернути увагу і на християнське ім’я Бориса — Роман, адже іменування дітей у княжій родині відбивало певну політичну програму. Своє хрещене ім’я Борис міг отримати на честь діда Романа II Порфірородного, батька Анни, що підкреслювало ромейське походження княжича (Роман — “ромей”, “римлянин”) і декларувало його “право царювати” як прямого нащадка порфірородних василевсів. Згідно з візантійською імперською доктриною, чужоземний правитель — неофіт і його спадкоємці включалися в систему духовної ритуальної кривності з імператором — “хресним батьком” сім’ї православних державців. У даному разі духовне рідство підкріплювалося кривним, що, поза всяким сумнівом, ставило дітей Анни на найвищий щабель владної ієрархії.

Своєрідним коментарем такого стану речей є слова найдавнішої “Служби” Борисові та Глібові, складеної в першій третині XI ст. київським митрополитом Іоаном: “Цесарським венцемь от уности увенчан пребогатий Романе, власть велия бытъ своему отечеству и всеи твари”, і далі: “и крест в скипетра место в десную руку носяща”.³³ Тобто коронований вінцем ке-

саря юній Борис мав велику владу, але через насильницьку смерть замість скипетра носить у десниці мученицький хрест.

Для аргументації наших міркувань ще раз пропонуємо залучити найдавніше оригінальне джерело з цієї проблеми — розпис Софії Київської, позначений гостроактуальною історичною проблематикою як у світських, так і в релігійних сюжетах. Для нашої теми особливий інтерес має розпис бічного Георгіївського вітваря собору, який фланкує з півночі головний жертovníк Софії. Цей, присвячений Георгію Великомученику, вітвар, мав самостійне богослужбне значення, що засвідчується наявністю у його північній стіні спеціальної ніші — жертovníка, а також присутністю в розписі “Святительського чину”. Себто вітвар, як окрема капела, мав власні престольні свята Георгіївського циклу, що саме по собі засвідчує його роль в ідейно-декоративній програмі храмового комплексу. Ключові композиції тут винесено на віму (передвітварне склепіння) — це сцени “Цариця Олександра перед св. Георгієм” і “Допит Георгія Діоклетіаном”. З огляду на те, що північна половина храму традиційно вважалася “жіночою”, мученицький подвиг цариці Олександри, дружини імператора-язичника Діоклетіана, може слугувати символічним прообразом християнського подвижництва цариці Анни, котра подібно до Олександри, свідчила віру перед державцем-язичником Володимиром (літописний епізод у Корсуні).

Під згаданими сюжетами, на протилежних стінах віми, попарно написані в медальйонах чотири юних мученики — два юнаки і два отроки. Ці сюжети пов’язуються між собою за принципом композиційної симетрії — своєрідної смислової рими. Біля зображення юнака на північній стіні віми ще в минулому столітті зберігалося ім’я — Роман, відтворене в олійному записі середини XIX ст. На протилежній стіні, якраз напроти Романа, бачимо образ юного святого, біля якого читається ім’я Давид. Під останнім — постать Василя Великого, іконографія якого така традиційна, що персоніфікація не викликає жодних сумнівів. Отже, під зображеннями Діоклетіана й Олександри написані патрональні святи Володимира — Василя, Бориса — Романа і Гліба — Давида, що дозволяє бачити в названих княжичах синів Володимира й Анни: стінопис собору може сакралізувати лише християнську сім’ю Володимира. Таким чином, у розписі Софії знайшла відображення реальна генеалогія Бориса і Гліба, яка свідчить про високий династичний статус Володимира і його синів від Анни у владній ієрархії Візантійської співдружності держав (The Byzantine Commonwealth).

Якщо наші міркування правильні, то саме в цьому можна вбачати причину загибелі Бориса і Гліба, котрі мали владні прерогативи перед усіма іншими претендентами на київський і константинопольський трони. Не виключена така ситуація, що смерть Володимира, а потім загибель Бориса і Гліба змусили візантійців визнати це право за Ярославом і його старшим сином — Володимиром (за характерним для тієї доби принципом співправління). На користь такого припущення свідчать дві обставини: по-перше, відсутність у братів Анни спадкоємців трону, і, по-друге, титулування Ярослава царем (кесарем) у написі — графіті 1054 р. про його смерть на стіні Софії.³⁴ У такому разі стає зрозумілим, чому Ярослав послав на Константинополь саме Володимира, який правив у далекому Новгороді. Недаремно й те, що похід відбувся щойно по зайнятті Константином IX трону (1042): вірогідно, династичні зазіхання Києва викликали відповідну реакцію василевса і його оточення, а відтак і загальне загострення стосунків між греками і русами. В кожному разі, доля істини в поданій Скілицею мотивації війни є: його розповідь про інцидент на ринку віддзеркалює те історичне тло, на якому стався збройний конфлікт. Вірогідно, в Києві вважали, що Константин Мономах, на відміну од Рюриковичів, не мав “права царювати”, бо отримав владу завдяки тому, що одружився з племінницею Анни — Зоєю, причому, для Зої це був третій шлюб. Що саме так розглядали в Києві династичну ситуацію, яка склалася напередодні війни 1043 р., — свідчить тон переговорів між Константином Мономахом і Володимиром Ярославичем. За повідомленням Скілиці, імператор, дізнавшись про появу у водах Босфора руського флоту, “відправив послів, просячи опустити зброю і обіцяючи виправити, коли щось і трапилося нещасливо, аби заради дрібниці не руйнувати здавна утвердженого миру і не запалювати народи один проти одного”. Тоді як імператор “просив” і “обіцяв”, визнаючи цим якусь провину перед Володимиром Ярославичем, руси, як говорить Скілиця, “трималися зухвало, а князь Володимир поводився зарозуміло”.³⁵

Далі з візантійських джерел дізнаємося, що внаслідок такої позиції руської сторони, переговори не мали успіху. Почалися воєнні дії, і руські кораблі були спалені на Босфорі “грецьким вогнем”. Масштаби кровопролиття були жахливими, а численним руським бранцям відрубали кожному праву руку. Страшні відсічені кінцівки були виставлені на прилюдний огляд по стінах Константинополя. Попри тяжку поразку Русі, війна несподівано завершилася вигідним для неї, як вважають усі історики, династичним

шлюбом Всеволода Ярославича і дочки Константина Мономаха — Марії; шлюб було укладено між 1046—1051 рр.³⁶

Безпрецедентний результат програної Руссю війни навіть наштовхнув деяких авторів на думку, що було два походи Володимира Ярославича на Візантію: гадають, що не пізніше 1044 р. Херсонес, як і піввіку тому, знову був узятий і спустошений руськими — це й змусило візантійців укласти вигідний для Русі династичний союз.³⁷

Та чи був шлюб Всеволода і Марії вигідний для Рюриковичів? На противагу існуючому в науці переконанню, висловимо припущення, що цей шлюб був значною поступкою Києва Константинополю. Справді, шлюб з дочкою імператора, котрий не мав сакральної ознаки порфірородства, чия дочка, Марія, теж народилася не в Порфірі, себто не була царівною від народження, не міг рівнятися за своїм значенням і наслідками з одруженням Володимира Святославича на Анні Порфірородній, представниці древньої Македонської династії. А як розцінювали візантійці народження у Порфіровій палаті Священного палацу — свідчать слова листа імператора Михаїла VII Дуки Всеволоду Ярославичу:

“Тих, хто народився таким чином, наші римляни називають порфірородними царями, а ті, котрі отримують таке найменування, вважають його чимось божественним”.³⁸

Ймовірно, внаслідок поразки у війні 1043 р. київський двір змусили відмовитися від його династичних прерогатив і задовольнитися шлюбом, який лише частково компенсував Рюриковичам втрачені ними привілеї. За таких обставин не могло бути й мови як про глорифікацію Анни, так і про якісь документальні свідчення про її потомство. Вірогідно, це відбилося в мирному договорі, який, судячи з того, що його не згадують навіть наближені до Константина IX Мономаха Пселл і Атталіат, зберігався в таємниці. У відповідність з новим офіційним курсом були приведені візантійські й давньоруські документи, хоча останні й зберегли відлуння колишньої політико-ідеологічної доктрини.

Таким чином, до війни 1043 р. київські державці мали династичні привілеї перед василев-

сами, які прийшли на зміну Македонській династії і не були відзначені “порфірородством”, яке підкріплювало харизматичний характер влади Рюриковичів. Цей екстраординарний стан речей ішов врозріз з візантійською ідеологічною доктриною, згідно з якою василевс і автократор ромейв мав дароване йому Богом право першості перед усіма іншими державцями. Колізія, що виникла, спричинилася до збройного конфлікту 1043 р. Status quo було відновлено після війни 1043 р., коли Русь знову змусила визнати авторитет і першість василевса в ієрархії християнських державців. Проте варто пам’ятати, що ієрархія “Візантійської співдружності” була скоріше фактором самосвідомості, а не політичної підлеглості, фактором об’єднання, а не приниження, тож ця ідейно-політична дійсність середньовіччя, навіть оформлювана у термінах залежності, не мала нічого спільного з реальною залежністю. Йшлося про встановлення на міжнародному рівні притаманного тогочасним суспільно-політичним взаєминам спіритуалістичної ритуальної кривності, яка мала парародинні форми. В цій глобальній системі символічної спорідненості василевс сприймався як глава східнохристиянської спільноти, її “батько”, тобто взаємини в межах “Візантійської співдружності” були специфічно середньовічною формою політико-ідеологічної солідарності.³⁹

В цьому сенсі було б помилкою вважати результати війни 1043 р. негативними для руської сторони. За обставин, що склалися, обома державами було фактично досягнуто паритету у його тогочасному розумінні. Київ відмовився від своїх династичних домагань, визнавши владні прерогативи василевсів; у свою чергу, Константинополь уклав з Києвом новий династичний союз, підтвердивши за київським князем “право царювати”. В результаті досягнутого компромісу в русько-візантійських взаєминах настав довготривалий міцний мир.

А відтак і сама війна вже не виглядає мало-розумілою зовнішньополітичною акцією Ярослава; вона сприймається виваженим необхідним кроком князя для утримання Руссю своїх позицій в ієрархії “Візантійської співдружності”.

¹ Повість врем’яних літ: Літопис (за Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К., 1990.— С. 242—245.

² Литаврин Г. Г. Война Руси против Византии в 1043 г. // Исследования по истории славянских и балканских народов.— Москва, 1972.— С. 185.

³ Михаїл Пселл. Хронографія /Пер., стаття і примеч. Я. Н. Любарського.— Москва, 1978.— С. 81—84.

⁴ Cedr., II.— P. 551—552.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 2: XI—XIII вік.— К., 1992.— С. 36.

⁶ Там само.

⁷ Огляд концепцій див. Литаврин Г. Г. Война Руси...— С. 178—180.

⁸ Porpe A. Panstwo i koscioł na Rusi w XI wieku.— W-wa, 1968.— S. 69—104.

⁹ Литаврин Г. Г. Война Руси...— С. 178—222; Shepard J. Why did the Russians attack Byzantium in 1043? // Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher.— В., 1979.— Bd.22.— S. 147—212.

¹⁰ Porpe A. The rise of Christian Russia.— L., 1982.— P. 11.

¹¹ Литаврин Г. Г. Война Руси...— С. 209.

¹² Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения в XI—XII вв. // История Византии: В 3-х т. — Т. 2. — Москва, 1967. — С. 347—348.

¹³ Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // Васильевский В. Г. Труды: В 4-х т. — Т. 1. — СПб., 1908. — С. 221, 375.

¹⁴ Литаврин Г. Г. Русско-византийские отношения... — С. 348.

¹⁵ Там само. — С. 347—348.

¹⁶ Литаврин Г. Г. Война Руси... — С. 189, 218.

¹⁷ Ариньон Ж.-П. Дипломатичні зв'язки між Візантією та Руссю з 860 по 1043 рр. // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. — 1995. — Вип. 2—3. — С. 29—41.

¹⁸ Попов К. М. Чин священного коронування (Історический очерк образования чина) // Богословский вестник. — Москва, 1896, май. — С. 180.

¹⁹ Нікітенко Н. М., Нікітенко М. М. Княжий портрет у Софії Київській в контексті східнохристиянської культурної традиції // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Т. 2: Культура. — К., 1997. — С. 141—150.

²⁰ Нікітенко Н. Нові дані до історії хрещення Русі // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Т. 3: Історія. — К., 1998. — С. 4—11.

²¹ Шрайнер П. Miscelania Byzantino-Russica // Византийский временник. — 1991. — Т. 52. — С. 151—160.

²² Нікітенко Н. М. Забута особистість руської історії // Україна: людина, суспільство, природа. Третя щорічна наукова конференція, присвячена 400-й річниці народження і 350-й річниці смерті Петра Могили. Тези доповідей. — К., 1997. — С. 43—44.

²³ Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник МГУ. — Сер. 8: История. — Москва, 1980. — № 3. — С. 61—62.

²⁴ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца: Извлечение из летописи Яхьи Антиохийского. — СПб., 1883. — С. 23—24.

²⁵ Annales Lamberti // MGH SS. — Т. 3. — Leipzig, 1839. — P. 68.

²⁶ Висоцький С. О. Київська писемна школа X—XII ст. — Львів—Київ—Нью-Йорк, 1998. — С. 82.

²⁷ Михаил Пселл. Хронография. — С. 60—64.

²⁸ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — Москва, 1956. — С. 366—367.

²⁹ Татищев В. Н. История Российская. — Т. 2. — Москва; Ленинград, 1963. — С. 227.

³⁰ Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. — Кн. 1. — Т. 1—2. — Москва, 1988. — С. 195.

³¹ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. 1: До початку XI віку. — К., 1991. — С. 532.

³² Porpe A. La naissance du cult de Boris et Gleb // Cahiers de civilisation medievale Xe—XIIe siecles. — Poitiers, 1981. — A. 24, № 19. — P. 29—54.

³³ Памятники древнерусской литературы. — Пг., 1916. — Вып. 2. — С. 136, 140.

³⁴ Див. Рибаків Б. О. Іменні написи XII століття в Київському Софійському соборі // Археологія. — К., 1947. — Т. 1. — С. 53—54.

³⁵ Cedr., II. — P. 551—552.

³⁶ Див. напр.: Vernadsky G. The Byzantine-Russian war of 1043 // Sudostoforschungen. — Bd. 12. — Munchen, 1953. — S. 47—67; Пашуто В. В. Внешняя политика Древней Руси. — Москва, 1968. — С. 20; Литаврин Г. Г. Война Руси... — С. 222.

³⁷ Брюсова В. Г. Русско-византийские отношения середины XI века // Вопросы истории. — 1972. — № 3. — С. 59—62.

³⁸ Васильевский В. Г. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // Васильевский В. Г. Труды. — Т. 2. — СПб., 1909. — С. 13.

³⁹ Obolensky D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500—1453. — N. Y.; Wash., 1971. — 445 p.

Nikitenko N. M.

THE LAST WAR BETWEEN RUS AND BYZANTINE OF 1043: ITS RESONES AND CONSEJUENCES

One of the most enigmatical events between Rus and Byzantine is the war of 1043.

There are no any mentions about its recones and consejuences in cronicles. Taking to consideration the cronicles about murales of St. Sophia of Kyiv, it is possible to solve this problem in a new way.

The article proves, the war was caused by the extraordinary situation, according to which Ruricds had the dynastic advantages over the emperors, which replaced the Macedonsky dynasty.